

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора історичних наук, доцента Бабенко Людмили Леонідівни на дисертацію Каганова Юрія Олеговича «Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія, поданої на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України

Сімдесятирічна історія радянської доби в Україні з огляду на хронологічний вимір не становить абсолютної домінанти. Однак практика більшовицької влади у сфері соціокультурної, освітньої, інформаційної політики, починаючи з перших років її становлення, залишила велику кількість ідеологічних, політичних, морально-психологічних, поведінкових та інших маркерів, які й по сьогодні є рефлексогенними чинниками нестабільності українського суспільства. Комуністична влада планувала не лише створити матеріальні підвалини нової системи, позбавитися відвертих її противників, але й виховати або, за вдалим термінологічним винаходом Ю. О. Каганова, *сконструювати* нову людину.

Радянське керівництво намагалося досягти монолітності, однозначності у суспільній свідомості і подолати її амбівалентність. Образно і влучно про це висловився у своєму дослідженні німецький історик Йорг Баберовскі, зазначивши, що держава була для більшовиків «... садівником, що перетворює дикі ландшафти на симетрично розплановані парки. Парк соціалізму мав складатися з модерних європейців, нових людей, звільнених від відсталого духовного та культурного спадку, котрі б святкували більшовицькі свята, носили більшовицький одяг і говорили більшовицькою мовою. Адже в земному раю могла бути лише одна людина з однією мовою. Більшовики прагнули перетворити «відсталу» багатонаціональну імперію в культурно однорідну зону»¹.

¹ Йорг Баберовскі. Червоний терор. Історія сталінізму / Пер. з німецької. К. : К.І.С., 2007, с.11.

Дисертаційне дослідження Юрія Олеговича Каганова, винесене на захист у спеціалізованій вченій раді, якраз і присвячене з'ясуванню чинників, які відіграли роль інструментарію формування світоглядних засад суспільства радянської України. Автор аналізує їх у контексті достатньо складного для неупередженого аналізу періоду новітньої історії 1953–1991 рр.. Він був наповнений суперечливими тенденціями постсталінської відлиги, послабленням «залізної завіси», політичними коливаннями і змовами, наступом неосталінізму, агонією радянської моделі соціалізму. Такий спектр вимагав від автора не лише пошуку проблеми, що вирізнялася б науковою новизною, але й нових підходів у обґрунтуванні останньої. Так дослідник концептуально відмовився від розгляду досліджуваного періоду лише як складника лінійної парадигми сталінської доби. Автор вважає невмотивованою усталену в історіографії тенденцію до відмови «в історичній суб'єктності» періоду після 1953 року, пропонуючи йому роль «епілогу до добре розробленої історії сталінізму» (с. 11). При цьому зауважимо, що все ж в окремих структурних підрозділах дисертації події періоду другої половини 1980-х рр. відображені дещо схематично. Можливо цей період міг би стати самотійною темою дослідження у контексті порушеної дослідницької проблеми.

Дисертант наголошує на цілеспрямованому і всеохопному характері соціалізації людини за радянської доби як невід'ємної складової частини боротьби за соціалізм і комунізм, що притаманно тоталітарним і авторитарним режимам. Тож видається цілком логічним трактування цього повсякденного впливу на людину упродовж її життя як процесу «конструювання».

Погоджуємося з автором дисертаційного дослідження, який наголошує на зростанні інтересу всього спектру сучасної гуманітарної галузі до феномену «радянської людини». Як на рівні академічної науки, так і популярних жанрів існує нагальна потреба в поясненні живучості проявів синдрому радянського минулого на рівнях суспільної й побутової

комеморації, спроб виправдання тоталітарних ідеологічних практик тощо. Осмислення гострих проблем сучасного недостатньо політично сконсолідованого українського суспільства потребує не лише емпіричного наповнення подієвого полотна, а й теоретичного осягнення багатьох аспектів цієї широкої теми. Автор вводить в науковий обіг поняття «українська версія», акцентуючи увагу на локалізації процесу та специфіці й особливостях експерименту з конструювання «радянської людини» на тлі загальносоюзного контексту в другій половині ХХ століття. Отже актуальність наукового дослідження Ю.О. Каганова в опонента не викликає сумнівів.

Сам дослідник виважено поставився до цієї частини необхідної атрибуції й навів переконливі аргументи наукової та суспільної актуальності обраної теми дисертаційного дослідження.

Дисертаційна робота містить всі передбачені структурні ланки. У «Вступі» детально й ґрунтовно окреслено об'єкт і предмет, мету і завдання, хронологічні й територіальні межі дослідження. Якщо предмет дослідження не викликає заперечень, то об'єкт, на нашу думку, варто було б розширити передовсім через тлумачення поняття «радянська людина» не як одиничного феномена, а як частини радянської спільноти. Адже вона була об'єктом цілеспрямованого впливу у складі соціоспільнот на макро і мікрорівнях. Попри інтерпретацію поняття «радянської людини» як виокремленого самостійного ідеологічного концепта, його не варто ізолювати від спільноти «радянських людей».

Мета дисертаційного дослідження корелюється з поставленими автором завданнями, які віддзеркалюють зміст дисертації. Чітко сформульовані завдання підсилюють розуміння дослідницьких пріоритетів.

Не викликає сумнівів опонента наукова новизна дисертаційної роботи. Юрій Олегович згідно з вимогами чітко структурував положення новизни дисертації, серед яких однозначно домінують результати, здобуті вперше. Особливо виділимо авторську концептуалізацію феномену «радянської

людини» у контексті аналізу поліваріантних історіографічних дискурсів. Це положення слід вважати одним з найбільш важливих теоретичних положень, що знайшло свою верифікацію в тексті дослідження.

Автор у вступі застерігає, що чинники конструювання «радянської людини» широкі й різнопланові, до того ж відсутній універсальний комплекс інструментів соціалізації. Тому фокус його дослідницької уваги зосередився на трьох блоках факторів – освіті, засобах масової інформації й соціокультурних факторах. Вони логічно вмонтовані в положення новизни, за допомогою фактологічного матеріалу лаконічно і ємко розшифровано систему державних заходів з обробки й фільтрування суспільної свідомості. Отже автор успішно впорався з науково-теоретичною атрибуцією теми дослідження, задекларувавши його концепцію.

Джерельна база дисертації Ю.О. Каганова є не лише репрезентативною, але й різноманітною та оригінальною за видами і групами документів. Окрім неопублікованих документів центральних і обласних державних архівів України, дисертант використав матеріали Музею-архіву та документаційного центру українського самвидаву «Смолоскип», приватних архівів, які стосуються діячів дисидентського руху як альтернативи середньостатистичних представників «радянських людей». Автором пророблена масштабна робота по накопиченню усноісторичних джерел: ідентифікації персоналій для проведення інтерв'ю, встановлення особистих контактів, відсепарування інформації, її систематизація тощо. Вражає не тільки перелік прізвищ кореспондентів дослідника, але й дотримання морально-етичних принципів автором у процесі підготовчої роботи з ними. Адже мова йшла про фігурантів слідчо-кримінальних справ КДБ, які значною мірою наповнені процесуальними документами, що потребують додаткового встановлення правдивості оперативної інформації чи свідчень, випадків їх прямого фальшування. Такий підхід є свідченням науково-методологічної і особистісної зрілості Ю.О. Каганова.

Ознайомлення з текстом дисертації дає підстави для висновку: використані опубліковані та неопубліковані джерела інтерпретовані дисертантом фахово, сприяють високій обгрунтованості наукових положень дисертації, їх практичній цінності для подальших досліджень.

Ознайомившись з монографією, яка є дисертацією, та авторефератом, опонент пересвідчилася в достатній апробації теми дисертаційного дослідження. Автор представляв у тематичному розрізі результати дослідження на наукових форумах різного рівня як в Україні, так і за її межами у провідних університетах та наукових установах. Опубліковано загалом 23 статті у фахових виданнях України та виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз. Опубліковані статті повно відображають результати дослідження.

Схвально оцінюємо структуру дисертації, яка штучно не переобтяжена структурними підрозділами, і, водночас, повністю охоплює задекларований дослідницький фокус предмета дослідження. У першому розділі дисертант глибоко препарує історіографічні погляди, теорії й концепції та групує їх у часовому і просторово-локаційному вимірах: радянський, дисидентський, західний, центральноевропейський, російський, український академічний і науковий дискурси. Це дало змогу передусім зробити порівняльний аналіз поглядів учених на ключові засади формування радянської людини як продукту інструменталізації ідеологічного виховання в радянському суспільстві. Разом з тим, аналізуючи російський дискурс проблеми, автор недооцінює інтенсивність дрейфування його репрезентантів у бік ідеалізації радянської системи цінностей та її інтенсивну експлуатацію в освітньому середовищі Російської Федерації. Аналіз українського історіографічного дискурсу показав, що порушена дисертантом проблема дійсно на часі, тому дисертація Ю. О. Каганова заповнить певні лакуни вітчизняного дослідницького простору.

Рівень володіння сучасною дослідницькою методологією Ю. О. Каганов продемонстрував у підрозділі 1.2. «Теоретичні підходи до вивчення

«радянської людини». Він обґрунтував вибір теоретико-методологічної бази дослідження, зупинившись на теоріях тоталітаризму, індустріального суспільства, масової культури та авторитарної особистості. Покликаючись на класичні оцінки й висновки таких вчених як К. Поппер, К. Фрідріх, З. Бжезінський, Х. Арендт та ін., автору вдалося простежити універсальність схем впливу на людину і суспільство, наприклад, тоталітарних режимів. Ю. О. Каганов робить важливий висновок про те, що, попри завершення періоду пізнього сталінізму в 1953 р. зі смертю диктатора, політичний режим СРСР успадкував «усю інституційну інфраструктуру для відтворення «радянських людей» (с. 56). Не втратили свого значення й більшість сталінських ідеологем у цьому процесі.

На наш погляд, цей підрозділ доречно було б доповнити тезою про національний компонент, який був відчутним маніпулятивним інструментом у руках творців «радянської людини». Переконаючи українців у правильності політики інтернаціоналізму і шкідливості націоналізму, влада вибірково пропонувала по суті канонізувати окремих українських діячів культури, революціонерів, що додавало до рис «радянського українця» ще й зденаціоналізованість. Видаються досить переконливими міркування з цього питання С. Єкельчика та А. Капеллера. Між тим один з теоретичних стовпів дисертації – теорія масової культури логічно корелюється з цією висловленою опонентом тезою. Ідеологізація культури за радянської доби здебільшого маргіналізувала національні цінності, що є доведеним фактом.

Розділ другий дисертації Ю. О. Каганова присвячений аналізу освітнього середовища одночасно як інструментові і рушієві конструювання «радянських громадян». Зміст розділу побудований на основі архівних документів, які конкретизують не лише видимий бік системи ідеологічної обробки молоді, але й показують освітнє «закулісся». Зокрема, мова йде про постійне стеження співробітників КДБ за настроями, поведінкою, висловлюваннями учнівської і студентської молоді. Автор ретельно дослідив

оперативні технології КДБ, які не нехтували провокаціями й арештами, але, відповідно до директивних документів, зростала роль профілактичної роботи.

Позитивним моментом дисертації є показ неоднорідності настроїв у молодіжному середовищі та їх класифікація, виявлення причин радикалізації настроїв, зокрема, введення радянських військ у Чехословаччину. Отже, державний ідеологічний апарат у процесі формування радянської людини потрапляв у зону турбулентності рефлексій молоді на гострі політичні події.

Незважаючи на наявність в українській історіографії численних публікацій про роль засобів масової інформації у різних сферах державної політики, Ю. О. Каганов у дисертаційному дослідженні звертає увагу на ЗМІ не як на засіб комунікації, а як на інструмент «в ідеологічній матриці формування суспільної свідомості». Висунуте дослідником положення знайшло обґрунтування фактологічним і статистичним матеріалом. Зокрема, констатувавши наявність розгалуженої мережі видань загальносоюзного, республіканського, місцевого рівнів, а також багатотиражок на підприємствах, автор робить ряд узагальнень. Так він доходить висновків, що структура передплачуваних газет і журналів була на користь союзних видань, тоді як українські газети «Комуніст України», «Трибуна лектора» нав'язувалися додатково до популярних журналів або книжкових серій. З посиленням русифікації у 1970-х рр. частка україномовних видань скоротилася в Україні з 46 до 19 %. Якщо пригадати загальну ситуацію в республіці на початку 1970-х рр. з усуненням П. Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПУ, призначенням В. Федорчука на посаду Голови КДБ республіки для посилення боротьби з дисидентським рухом, «генеральний погром» української інтелігенції, логічним з точки зору радянського центру виглядає жорсткий цензурний контроль за змістом публікацій. Цікавими є екскурси у зміст газетних публікацій, зокрема, скарг читачів здебільшого про незадовільні соціально-побутові умови. Однак, як нам видається, у підрозділі 3.1 дисертації дисертант дещо захопився аналізом преси «заради преси». Не забуваючи, що предметом дослідження дисертанта є чинники конструювання

«радянської людини», все ж остання поступається за питомою вагою як об'єкт, який має «сконструюватися» в результаті масованої газетної інформації.

Дещо несподіваним на тлі аналізу поставлених питань виглядає оцінка українського радіо у підрозділі 3.2. Ю. О. Каганов пише про «парадоксальність ролі», яку воно відіграло «у збереженні національної ідентичності в умовах жорсткої ідеологізації та контролю». Утім далі автор у властивій йому переконливо аргументованій манері спростовує сумніви опонента у передчасності попереднього висновку. Наведені приклади партійних документів гострокритичного змісту на адресу редакцій українського радіо за зміщення акцентів з питань комуністичного виховання на культурологічні аспекти.

Слушним є з'ясування питання про боротьбу з так званими «ворожими» радіостанціями – носіями чужої ідеології та радіоаматорами. Дослідник, проаналізувавши архівні документи органів держбезпеки, докладно зупинився на формах протидії так званим «радіохуліганам», в тому числі й провокативних, наприклад, організації співробітниками КДБ листів обурених громадян у партійні та радянські органи з вимогою призупинити незаконні дії «радіохуліганів». Автору вдалося відтворити колорит існування цієї мікроспільноти у системі радянської ідеології та пояснити причини її популярності. Цілком погоджуємося, що пропагандистські радіопередачі були нещирими, «казеними», а отже лише за формальними ознаками досягали мети у конструюванні «радянських людей».

Не оминає дослідник і такого важливого складника ідеологічно-виховного комплексу як телебачення. Формулюючи назву підрозділу 3.4., автор використовує нетрадиційні метафори, зокрема такий конструкт як «останкінський шприц». Очевидно це поняття не потребує додаткового тлумачення у контексті змісту попередніх розділів. Дослідник демонструє динаміку посилення підпорядкованості та заангажованості республіканського телебачення, зменшення питомої ваги незаполітизованої інформації.

Четвертий розділ дисертації «Соціокультурний процес та індоктринація радянської ідентичності» присвячений не менш значущим проблемам – трактуванню ролі мовних практик та образів художнього кінематографу в арсеналі ідеології. У підрозділі 4.1. Ю. О. Каганов не лише акцентує увагу на зростанні наукового інтересу до мовних практик на службі компартійної влади, але й пропонує вважати «феномен радянського лексикону» міждисциплінарним явищем, оскільки він тісно пов'язаний з політико-ідеологічними та історичними процесами, які розгорталися в СРСР в різні періоди його існування (с. 245). Положення цього підрозділу є новими та оригінальними. Узагальнено не лише теоретичні висновки вчених-істориків, але й лінгвістів, що дозволило автору ввести в обіг теми дослідження об'єктивно зумовлені дефініції: «новояз» («новомова») та його синоніми, «советізми». Окремо автор акцентує увагу на типовості «езопівської мови» у досліджуваній період. Саме вона, на наш погляд, давала можливість висловити людині гаму почуттів і ставлення до явищ радянської дійсності, які не можна було висловити безпосередньо.

Заслуговує на схвалення звернення автора до феномена політичного анекдота 1950–1980-х рр. Погоджуємося з автором, що «радянська сміхова культура... є продовженням радянської ідеології, її необхідним придатком» (с. 254–255). Чітко і вмотивовано Ю.О. Каганов стверджує, що в підрозділі 4.3 ним досліджено як ідеологічну місію кінотеатрів, так і формування національної ідентичності засобами радянського кіно. Цей парадокс був спричинений появою особливого жанру українського кіномистецтва – поетичного кіно. Підрозділ 4.4. занурює в атмосферу як офіційної музики, що, за задумом влади, була «пропагандистською і мобілізуючою», так і радянського музичного андеграунда. Також сюжети цього структурного підрозділу яскраво передають атмосферу повсякдення, реальні пісенно-музичні смаки радянських людей. Автор застерігає від ототожнення, наприклад, бардів з представниками опозиційного руху.

У підрозділі 4.5. заголовок сформульований у формі запитання, чим же була насправді святково-обрядова культура – радянським експериментом чи українською традицією? Дослідник на численних прикладах доводить, що це була суцільна еkleктика, яка здебільшого не пробуджувала очікуваних емоцій. Натомість більшість громадян відчували фальш і нещирість нових обрядів і свят, – констатує автор.

Зазначимо, що кожний структурний складник дисертаційного дослідження і дисертація в цілому завершуються чіткими лаконічними висновками. У висновках до дисертації відбито результати реалізації Ю. О. Кагановим дослідницьких завдань. Відповідно вважаємо, що дисертант досяг поставленої у ході виконання дослідження мети. Він розкриває технології й алгоритми партійно-державної верхівки радянської влади з конструювання «радянської людини» в українському суспільстві. Автору вдалося збалансовано показати взаємодію вертикалі «союзний центр – республіка», водночас виділивши національно-культурні та ментальні особливості українських рефлексій.

Ю. О. Каганов фундаментально опрацював великий і різноманітний історіографічний, архівний, ілюстративний матеріал, що дало змогу раціонально збалансувати теоретичні положення й висновки та фактологічний масив. Особливо відзначимо зібраний автором усноісторичний архів, матеріали якого суттєво поглибили дослідження. Аналіз історіографії та джерел свідчать про сформованість фахових і дослідницьких компетентностей автора. Текст дисертації Юрія Олеговича Каганова написаний на основі самостійно виявлених джерел, які використані коректно при відсутності текстових запозичень без посилання на джерело інформації. Текст написаний літературною українською мовою.

Дисертація є масштабним узагальнюючим дослідженням у посткомуністичній історичній науці, яке має практичне значення як у розвитку подальших наукових досліджень, так і в навчальному процесі у закладах вищої освіти.

Наукова новизна та достовірність отриманих результатів, як і самостійний характер виконаного дослідження, не викликають сумнівів у опонента. Констатуємо, що дисертаційна робота Юрія Олеговича Каганова «Конструювання радянської людини» (1953–1991): українська версія» є завершеним науковим дослідженням. Дисертація вноситься на захист у вигляді монографії, при цьому відзначимо її високу поліграфічну якість, вдало підібраний ілюстративний матеріал з глибоким смисловим навантаженням. Автореферат відображає основні положення і результати дослідження, вміщені в тексті дисертації.

Висловлені зауваження суттєво не впливають на загальну високу оцінку дисертаційного дослідження Ю. О. Каганова. Дисертація відповідає чинним вимогам порядку присудження наукових ступенів, а її автор Каганов Юрій Олегович заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент
доктор історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії України
Полтавського національного
педагогічного університету
імені В.Г. Короленка, Заслужений
працівник освіти України

Бабенко Л. Л.

